

Çocuklarla Felsefenin Eleştirisi

Rabia Dirican¹

ORCID: 0000-0002-3851-5726

DOI: 10.55256/TEMASA.1024858

Öz

Alanyazında çocuklar için felsefe, çocukluk felsefesi ya da çocuk felsefesi gibi farklı isimlerle anılan çocuklarla felsefe, son yıllarda sıklıkla gündeme gelen bir eğitim etkinliğidir. Ancak popülerleştirilen pek çok kavramda olduğu gibi çocuklarla felsefede de bir takım yanlış yargıların, meseleyi esas amacından çıkararak 'moda' haline getiren yanlış algıların mevcut olduğu düşünülmektedir. Eğitimin, özellikle de felsefe gibi bir gelenek işi olan eğitimlerin yeni olana değil gelenekli olana yaslanması; moda değil kalıcı olması önemlidir. Çocuklarla felsefe algısındaki yanlışları tespit etmek amacıyla kaleme alınan bu makalede; çocuklarla felsefenin yeni bir kavram olduğu yanlışlığı, amacın saptanmadan yöntem geçilmesinin yanlışlığı, çocuklarla felsefeye dil gelişimini, bilişsel gelişimi, yaratıcılığı, ahlak gelişimini desteklemek gibi yüzeysel amaçlar belirleyerek bilgelik tanımından uzaklaşılması ve felsefenin eğitimde araçsallaştırılması, çocuklarla felsefenin oldukça kısa süreli kurslarla ticari amaçlı yapılması ve çocukların doğuştan filozof olduğu yanlışları tartışılmıştır. Sonuç olarak çocuklarla felsefenin üç ayağını oluşturan insan, felsefe ve eğitim tanımları irdelenmiş, çocuklarla felsefe eğitiminin bu tanımlar etrafında şekillenmesi gerektiği düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Eğitim, Çocuklarla Felsefe, Çocuklar İçin Felsefe, Çocuk Felsefesi.

Criticism for Philosophy with Children

Abstract

Philosophy with children, which is known by different names such as philosophy for children, childhood philosophy or children's philosophy in the literature, is an educational activity that has come to the fore in recent years. However, as with many popularized concepts, it is thought that there are some misconceptions and misperceptions about philosophy with children that make the issue fashionable by removing it from its main purpose. Education—especially education, which is a tradition like philosophy—must be based on the ancient rather than the new; it is important that it is permanent, not fashionable. In this article, which was written in order to identify the mistakes in the perception of philosophy with children; the misconception that 'philosophy with children is a new concept', it is wrong to 'go to the method without determining the purpose', 'moving away from the definition of wisdom by determining superficial goals such as language, cognitive, creativity, moral development with children and instrumentalizing philosophy in education', 'making philosophy with children for commercial purposes with very short courses', and that 'children are born philosophers' misconceptions are discussed. As a result, the definitions of human, philosophy and education, which constitute the three pillars of philosophy with children, were examined and it was thought that philosophy education with children should be shaped around these definitions.

Key Words: Philosophy, Education, Philosophy with Children, Philosophy for Children, Children's Philosophy.

¹ Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü. rabiadirican@gazi.edu.tr
temaşa #17 ● Haziran 2022

Giriş

Alanyazında çocuklarla felsefe, çocuklar için felsefe ya da çocuk felsefesi gibi kavramlar, aralarında bazı farklar olmakla birlikte genellikle çocuklarla birlikte felsefe yapmak, onlara felsefi tutum konusunda örnek olmak ya da bir yetişkin rehberliğinde felsefi mesele ve kavramları tartışmak anlamında kullanılmaktadır. Çocuklarla felsefe hem çocukluk tarihini, hem eğitimi, hem de felsefeyi bir araya getiren kavşak noktadır. Dolayısıyla çocuklarla felsefe yapabilmek, bir entelektüel birikimi, felsefi donanımı ve eğitim pratiğini gerektiren özel bir uzmanlık alanıdır. Çocuklarla felsefe denilince genellikle felsefe tarihindeki bilgilerin, ekol ve filozofların aktarıldığı bir eğitim çeşidi akla gelebilir. Ancak çocuklarla felsefe; felsefi tutum, sorgulama ve tartışma becerilerinin kendine özgü yöntemlerle ve eğitimcinin model olmasıyla kazandırılmaya çalışıldığı bir birlikte düşünme sürecidir. Çocuklarla yapılan felsefe etkinliklerinde bilgi naklinden çok kişinin o bilgiyi kullanarak kendini inşa edeceği, varoluşunu gerçekleştireceği bir amaç söz konusudur.

İnsan, içinde bir olgunlaşma isteği ve potansiyeliyle dünyaya gelir ve farkında olsun ya da olmasın, bu potansiyel açılmak ister. İnsanın olgunlaşma potansiyelini açacak olan disiplinlerden biri –belki de en önemlisi- felsefedir. Felsefe, insandaki bilme ve tanıma isteğinden doğmakta, aynı zamanda bu ihtiyacı yeniden kurgulayarak dinamik bir oluş süreci yaratmaktadır. Bu süreci yaratırken var olandan çıkar (ontoloji), bilgiyi kullanır (epistemoloji) ve etiğe (aksiyoloji) varmak ister. Bu bağlamda felsefenin nihai amaçlarından biri, değer aktarımıdır ve bu noktada felsefenin amacı, eğitimin amacı ile birleşir. Eğitim eskiden olduğu gibi şimdi de temelde kişiyi etik değerlere bağlı, karakter sahibi bir varlık haline getirmek amacıyla hareket eder. Aynı şekilde, bugün dünyanın felsefeden beklediği temel katkı, değerlerin fark edilmesi ve insanca bir düzenin kurulabilmesi için bilinç yaratmasıdır.² Felsefenin yüzyıllardan beri bir değer edinimi ve olgunlaşma yolu olarak benimsenmesi, onu eğitim sahasına taşımayı da gerekli kılmış; aslında felsefe ile eğitimin her zaman iç içe olduğu gerçeği son yıllarda daha da belirginlik kazanmıştır.

İnsan, hem kendisi eğitilmek isteyen hem de eğitilmesi diğer insanlar tarafından arzu edilen bir varlıktır. Yüzyıllardır felsefenin gündeminden düşmeyen “Ben bu dünyaya neden geldim?” sorusu örtük olarak eğitimin de tetikleyicisidir ve bu soruya verilen cevap, kişinin varoluşunu inşa edeceği zemindir. İnsan, onu yaşamdaki amacına götüreceği olan eğitim sürecine aslında dünyaya gözünü açtığı andan itibaren dahil olur ve eğitim, kestirmesi olmayan uzun bir yoldur. Ancak insan, bilmek için öğrenmeye; öğrenmek için ise soru sormaya muhtaçtır. Kimi zaman hayvanlara da –sirklerde olduğu gibi- insanlar tarafından doğasına ait olmayan birtakım şeyler öğretilse de bu, hayvanın varlık amacı ve gerekliliği değildir. Ancak insanın içindeki açılmayı bekleyen olgunlaşma potansiyeli, onu ister istemez soru soran, merak duyan, gözlem yapan bir varlık haline getirir.

Bayraktar’a göre unutulmaması gereken en temel husus, ‘insan gerçeği’dir; zira insan, herhangi bir nesne değildir.³ Kendini seçen ve gerçekleştiren yegâne varlık olarak insan, bir bilinç geliştirir. Seçimlerinde hürdür ve hür olması dolayısıyla da sorumludur. İnsanın sorumlulukları genellikle yetişkinlik çağına girmesi ile gündeme gelmekle birlikte bir insan numunesi olarak ‘çocuk’ da doğumundan itibaren potansiyel olarak birtakım sorumluluklara tabidir. Gelişim kitaplarında çocuğun özel gereksinimleri olan birey olarak tanımlanıyor olması onun her şeyden önce bir ‘insan’ olduğu ve insan olması dolayısıyla da hür ve sorumlu

² Levent Bayraktar, *Felsefe ile* (Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2014), xii.

³ Bayraktar, *Felsefe ile*, xiii.

olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu bağlamda çocuğa verilecek olan felsefe eğitiminde hürriyet-sorumluluk dengesi kurulmalı; çocuğun yalnızca özgür değil aynı zamanda –belki özgür olmasından daha önce- eylemlerinden, davranışlarından ve dahi düşüncelerinden sorumlu olduğu ona fark ettirilmelidir. Sorumlu bir varlık olduğunu hissetmesi onu evrene, tabiata, kendine ve diğer insanlara karşı duyarlı hale getirir. Felsefenin temel fonksiyonlarından biri de çocukta, canlı-cansız tüm varlıklara karşı böyle bir hassasiyet oluşturmaktır. Bu bakımdan çocuklarla felsefe, bir anlamda da bilinç, sorumluluk, farkındalık ve tutum eğitimidir.

Tutum, kabiliyet ile bilginin birlikte işe koşulmasıyla edinilen, bilgiyi de içine alarak aşan, içselleştirilmiş ve hal edinilmiş düşünce ve davranışlar bütünüdür denilebilir. Felsefi tutum edinmeye gayret eden kişi, dünya sorunları karşısında bir tavır alabilir, kendinin kim olduğunu, bu dünyada ne için var olduğunu araştırabilir ve çevresiyle yakın ilişkiler ve diyaloglar geliştirebilir. Böylece eğitimin gerçek amacının da temelde ‘başarma’ arzusu değil bir ‘var olma’ ve kendini ‘var kılma’ edimi olduğu söylenebilir.

Eğitim içerisinde her parça bütünü ilişkilidir ve felsefe, bu bütünü görmeyi, bütünü kavramayı arzu eder. Hiçbir ders aslında felsefeden bağımsız değildir; hayatın her sahasına felsefe ile bakmak mümkün olduğu gibi her dersin de açık veya örtük felsefi bir temelinin olduğunu düşünmek mümkündür ve insan, bütün manzarayı ancak felsefi bir yaklaşımla kavrayabilir. İlkokuldan üniversiteye kadar her bir ihtisas alanı çoğunlukla yalnızca kendi içerisinde araştırmalarını ve eğitimini yürütür. Birbirinden kopuk gibi duran parçalara anlam ve değer katmak, hatta eğitimin farklı kademelerinde öğrenilen bilgileri sistemli ve bütünlüklü olarak tahlil etmek, felsefi bir bakış ile mümkündür. Şüphesiz felsefe, bir yetkinleşme, olgunlaşma yoludur.

İnsanın ufkunu açan doğasıyla felsefe, aynı zamanda bir hürriyet imkânı ve şahsiyet inşası alanıdır. Yalnızca hakikat arayışı için yapılan felsefenin, beraberinde elbette ki kişisel mutluluk, toplumsal refah ve insani kalkınmışlık getirmesi umulur. Nitekim tarih boyunca felsefe yapılan toplumların refah düzeyinin genellikle yüksek olduğu görülür. O bir muhatap olma ve muhatap alınma, diyalog kurma, düşünme ve düşündüklerini ifade edebilme, kısacası bir birlikte var olma etkinliğidir. Bu birlikte var olma etkinliği, aynı zamanda başlı başına bir eğitim yolu olarak düşünüldüğünde onun köklü bir uğraş olduğu, eğitim ile olan ilişkisinin yüzyıllardır süregeldiği anlaşılır. Son yıllarda bu ilişkinin ‘çocuklarla felsefe’ adı altında gündeme getirilmesi, unutulmakta olan bir hakikati gün yüzüne çıkarmak ya da betimlemek için yeni bir soluk sayılabilir.

Taşdelen, çocuklarla felsefeyi “felsefi bilgi ve kavramların öğretildiği bir felsefe eğitimi değil, yaratıcı, esnek ve eleştirel düşünme becerilerinin yaşama tutumu olarak verildiği, kendine özgü yöntem ve tekniklerle bu becerilerin kazandırılmaya çalışıldığı bir düşünme eğitimi”⁴ olarak tanımlar. Gareth Matthews, *Çocukluk Felsefesi* adlı kitabında, 3-7 yaş arasındaki çocukların felsefeye kendiliğinden yönelmiş bir zihne sahip olduğunu ve bu nedenle felsefe eğitimi için en ideal dönemin ilk çocukluk yılları olduğunu ileri sürer. Ona göre çocuğun yaşı ilerledikçe sorular daha seyrek ortaya çıkmaya başlar ve böylece felsefe çocuğun yaşamında arka plana itilerek durağanlaşır.⁵ Alanyazında benzer tanımlara rastlamak ve çocuklarla felsefenin, genel hatları itibariyle çocuğun doğuştan sahip olduğu doğal merak duygusunu canlı tutmaya yarayacak ve onu yeni sorgulamalara teşvik edecek bir etkinlik türü olarak algılandığını görmek mümkündür. Ancak çocuklarla felsefe yazını, bazı yanlış bilgi ve yorumları da beraberinde getirmiş, aşırı genellemeci tutumlarla çocuklarla felsefenin birkaç kişinin ürettiği yeni bir kavram olduğu yanılgısına düşülmüştür. Eğitim içerisinde pek çok

⁴ Vefa Taşdelen, “Çocuk Kültürü Bağlamında Çocuklarla Felsefe,” *Çocuk ve Medeniyet Dergisi* 2(4), (2017): 7.

⁵ Gareth Matthews, *Çocukluk Felsefesi*, çev. Emrah Çakmak. (İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları, 2000), 22.

popüler eğilimde olduğu gibi çocuklarla felsefede de bir takım yanlış algılar, yanlış bilgi ve genellemeler olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada çocuklarla felsefe konusundaki yanlışlar nelerdir, çocuklarla felsefenin amacı nedir ve çocuklarla felsefe aslında nedir ya da ne olmalıdır sorularına cevap aranacaktır.

1. Çocuklarla Felsefe Nedir?

Çocuklarla felsefeyi daha iyi anlayabilmek için öncelikle sorulması gereken üç soru vardır:

- 1) İnsan nedir?
- 2) Felsefe nedir?
- 3) Eğitim nedir?

‘İnsan’, felsefenin ve eğitimin öznesidir; bu nedenle şüphesiz bir merkez ve kesişim noktasıdır. Çocuğun her şeyden önce bir insan yavrusu olduğu gerçeğinden hareketle, çocuklarla felsefeye bir çerçeve çizilebilir için, ‘insan nedir ya da çocuk nedir?’ sorusu, belki de cevap aranması gereken ilk sorudur. Bir insanın doğumu, bir imkanlar silsilesinin doğumu demektir. O nedenle hiçbir çocuk önemsiz değildir ve her çocuk kendinden önceki yanlış gidişatı değiştirebilecek aksiyon gücüne sahiptir. Modern pedagoji, çocukluğu daha çok gelişim üzerinden açıklar ve çocukluğun bazı özel ihtiyaçları olan bir dönem olduğunu düşünür. Nitekim Türkiye’de uygulanan okul öncesi eğitim programı, gelişim temelli bir programdır. Çocukluğun gelişim üzerinden tanımlanması ve çocuk eğitiminde gelişimin merkeze yerleştirilmesi, birtakım sorunları da beraberinde getirmekte, her şeyden önce bir ‘insan’ olan çocuğu bambaşka bir dünyada yaşıyormuşçasına ayrıcalıklı bir varlık yapmaya çalışmaktadır. Çocukluğa özgü gelişimsel ihtiyaçların olduğu kabul edilebilir bir gerçektir, ancak ontolojik anlamda düşünüldüğünde önce çocuğun ve çocukluğun ne olduğunu geniş bir perspektiften tanımlama, bütün olarak algılama ihtiyacı vardır. Buna tek kelimeyle cevap vermek gerekirse, çocuk; bir insan yavrusudur ve insana ait niteliklerin tamamı çocukta yeti olarak mevcuttur. Böylece insan nedir sorusuna cevap aramadan, insanı tanımlamadan çocuğun gelişimsel ve eğitimsel ihtiyaçlarını saptamaya çalışmak, bir metot hatası gibi durmaktadır.

İnsan nedir sorusuna sosyoloji, psikoloji, antropoloji, tarih ya da tıp gibi çeşitli bilim dallarının içerisinde cevap vermek mümkündür. Ancak her bilim dalı, insanı kendi sahası itibarıyla tahlil edecek ve onu sınırlandıracaktır. Örneğin tıp bilimi, insanın daha çok bedeni ve beden sağlığı üzerine yoğunlaşır. Sosyoloji onun toplumsal yönünü; psikoloji ise bireysel yönünü inceler. İnsan nedir sorusuna eğitimde işe yarar bir cevap ise, yine felsefede aranmalı, felsefenin bütünlüklü bakış açısı ile insan üzerine düşünülmelidir. Sokrates’ten beri insan üzerine düşünen felsefe, tarih boyunca bu soruya pek çok cevaplar üretmiş, hatta felsefi antropoloji denilen bir alan ihdas etmiştir. İnsan, içinde bulunulan çağa, yaşam koşullarına göre değişen ve ilk insandan beri değişmeyen yönleriyle bir zıtlar birliğidir ve kompleks bir varlıktır. Bu nedenle insan nedir sorusuna bir çırpıda cevap vermek mümkün olmadığı gibi felsefe tarihinde dahi net bir ortak tanım bulmak güçtür. Ancak felsefede her konuda olduğu gibi insan konusunda da cevaplardan çok sorular önemlidir ve eğitim adına mühim olan da insan nedir sorusuna dikkat çekilebilmiş olmasıdır.

İnsan, doğası gereği bilmeyi arzu eden bir varlıktır ve felsefe, onun bu en tabii isteğine cevap vermek üzere kurulmuş bir yol, bir terbiye çeşididir. Aristoteles, ünlü yapıtı Metafizik’e, ‘bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler’ cümlesi ile başlar. Gerçekten de insanı insan yapan en önemli özelliklerden biri, onun kendini

çevreleyen dünyayı, içinde yaşadığı toplumu, geçmişini ve bütün yanları ile bizzat kendisini bilmek istem-esidir.⁶ Ancak öte yandan “İnsan, sadece bilen bir varlık değil, aynı zamanda eyleyen, gayeleri olan, değer atfeden, kendini gerçekleştirmek isteyen bir varlıktır. Bütün bu hususiyetler, insanın ister istemez felsefe ile karşılaşmasını ve buluşmasını zorunlu kılmaktadır.”⁷

Eğitimle ilişkilendirerek bir tanım yapmak gerekirse felsefe; insanın varoluşuna temel ve zemin teşkil eden, nihai hedefi bir ahlak kişisi olmak olan insanın diğer canlılardan ayrılan o cevherini (aklını), duygularını ve iradesini eğiterek onu kendine ve topluma kazandırmayı vaat eden üst düzey bir yaşama biçimidir. Felsefe, çoğunlukla bir akıl etkinliği olarak düşünülse de Bergson, Sühreverdi gibi felsefede sezgiyi ön plana çıkararak filozoflar da mevcuttur. Felsefe, insanın belki de eğitime en muhtaç yönünü; aklını ve sezgilerini eğitmeyi amaç edinir. Eğitilmiş bir akıl ve sezgi ile insan, teknoloji üreten, kendini ve insanlığı ahlaki bakımdan olgunlaştırarak toplum refahının artmasına gayret gösteren bir özne haline gelir. Bu bakımdan felsefe, kişiliğin ve medeniyetin temelindeki itici güç, insana özgü ve insan yaşamına ait maddi-manevi terbiye edici ve yokluğu telafi edilemez bir eğitim çeşididir.

Eğitim ile felsefenin iç içe geçmiş halde birbirlerini destekleyen yapıda oldukları görülür. Bu, yalnızca amaç birliği değil aynı zamanda bir insan birliğidir; felsefenin de eğitimin de öznesi ve tahakkuk ettiricisi insandır. O halde üçüncü soruyu sormakta fayda vardır: eğitim nedir?

Üniversitelerde okutulan bir eğitim kitabına bakıldığında eğitimin çoğunlukla “Bireyin davranışlarında kasıtlı ve istendik değişiklik oluşturma süreci” olarak tanımlandığı görülür. Bu tanım felsefi olarak deşifre edildiğinde kavramların kapsayıcı olmadığı ve yalın kaldığı söylenebilir. ‘Birey’ kelimesinin kişisel farklılıkları ve şahsiyeti içine alamayan, yalnızca sayısal bir değer ifade eden kısırlılığı; ‘kasıtlı’ ve ‘istendik’ kelimesinin kime göre istendik olacağına dair belirsizliği, kriter ve otorite eksikliği, ilk planda görülen kavram darlıklarıdır. Özellikle kasıtlı ve istendik ibarelerindeki belirsizlik, eğitimi bir çıkmaza doğru sürükleyebilir. Örneğin Nazi askerlerinin eğitiminde de bir kasıtlı ve istendik davranış biçimi vardır, ancak onlara göre istendik olan davranışlar insanlık yararına olmayıp tam tersine bir amaç ile hareket edilmiştir. Dolayısıyla böyle bir ibarenin eğitimin tanımında bulunmasının doğruluğu tartışmaya açıktır. ‘Davranış değişikliği’ ifadesi ise, insanı davranışa indirgeyen maddeci ve pozitivist teorilerin yine insana biçtiği dar kalıplardan biridir. İnsan, davranıştan çok öte bir varlıktır; akıl, his, muhayyile, irade, düşünce, ruh da insana ve dolayısıyla eğitime dahildir. Eğitimin amacı, davranış değişikliği olur ise evrenin en kıymetli canlısı sığ bir açıklamaya indirgenmiş olacak, yarım bırakılacaktır.

Davranışların temelinde düşünce, düşüncenin ise temelinde kavramlar vardır. Bu açıdan konuyu felsefe eğitimine bağlamak gerekirse, çocuklara kendi eğitim süreçleri, eğitimin ve insanın ne olduğuna dair bilinç ve farkındalık kazandıracak olan şey, yine felsefedir. Felsefe, çocuğun zihninde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ve güzeli çirkinden ayırt edecek bir filtre görevi görür. Aksi takdirde insanı gözlemlenebilir davranışlar ile sınırlamak, onu yalnızca etki alan bir varlık haline getirir. Oysa insan aynı zamanda tabiata, topluma, evrene, medeniyete ve hatta kendi eğitim sürecine bizzat etki eden aktif bir varlıktır. O, aynı şartlara tabi tutulduğunda aynı tepkimeyi verecek bir deney kimyasalı değildir. Eğitim bunlar olmadığına göre, o halde eğitim nedir?

⁶ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2011), 1.

⁷ Levent Bayraktar ve Rabia Dirican, “Prof. Dr. Levent Bayraktar ile Çocuklar için Felsefe ve Türkiye’de Felsefe Algısı/Eylemi Üzerine Söyleşi,” *Çocuk ve Medeniyet* 2(4), (2017): 195.

Söz konusu insan ve eğitim olduğunda hemen her tanım bir şeyleri dışarda bırakma ve eksik kalma ihtimali taşımakla birlikte eğitim yine de üzerinde düşünülmesi, ne olduğunun tanımlanmaya çalışılması gereken bir kavramdır. Eğitim; beden muhtaç olduğu en sağlıklı yaşama, aklın muhtaç olduğu en tutarlı bilgiye ve ruhun muhtaç olduğu ahlaki değerlere götüren bir olgunlaşma sürecidir denilebilir.

Whitehead, eğitimin ilmi ve mantıki yönünü açıklarken, faydalı bir şekilde kullanılmayan fikirlerin katı surette zararlı olduğunu söyler. Bir fikri faydalı kılmak için ise o fikri hisle sezmiş; duygular, arzular, ümitler ve diğer düşüncelerle bağlantı kurmak gerekmektedir.⁸ Bu bağlamda eğitimin sadece bir bilgi yükleme etkinliği ve salt bir akıl işi olmadığı açıktır. İnsanın irade, duygu, sezgi gibi diğer yetileri de işe koşulmakta, hatta tek bir açıdan yapılan eğitimin fayda yerine zarar getireceği Whitehead tarafından belirtilmektedir. İnsana ait yetilerin canlandırılması demek, bir bakıma da felsefenin eğitime dahil edilmesi, çocuğun edindiği bilgiler üzerine dönüp düşünmesi, diğer bilgileri ile bağlantı kurması ve neticede hayata, olaylara, kendine ve topluma bütünlüklü bakabilmesi anlamını taşır. Ayrıca eğitimin sadece bir bilgi edinme süreci olamayacağı; onu davranış değişikliğine indirgemek ne kadar yanlış ise yetilerinin geliştirilmesi, bilme şevki ve heyecanı uyandırılması, düşünce pratikleriyle zihninin canlı tutulması, kendi kararlarını alabilme ve değerlere sahip çıkabilme durumlarının geri plana atılmasının da o kadar sakıncalı olacağı düşünülmektedir.

2. Çocuklarla Felsefe Ne Değildir?

Yanlış 1: “Çocuklarla felsefe yeni bir kavramdır.”

Literatürde çocuklarla felsefe etkinliklerinin 1970’lerde Amerikalı profesör Mathews Lipman tarafından başlatıldığı gibi genellemelere rastlanmaktadır. Özellikle Türkçe kaynaklarda –belki de çeviri hatasından dolayı- çocuklarla felsefe etkinliklerine başlangıç olarak Lipman’ın teorisini geliştirme tarihi, 1970 verilir. Lipman’ın bir teorisyen olduğu ve ‘çocuklar için felsefe’ adında bir yöntem geliştirdiği doğrudur; ancak bu durum, Lipman’ın çocuklarla felsefe yapan ilk kişi olduğu anlamına gelmemektedir. Taşdelen’e göre felsefede hiçbir şey yeni değildir ve bu, iyi bir şeydir. Eski olmak, geleneği olmak tarih içinde bir süreci ve birikimi olmayı ifade eder. Bu açıdan çocuklarla felsefenin kökeni, çocuklarla oynamayı büyüklerle site yönetmeye tercih eden Herakleitos’a kadar geri götürülebilir. Herakleitos’un yetişkinler arasındaki gevezeliklere tahammül edemeyerek çocuklarla birlikte Artemis Tapınağı’nda aşık oynadığı⁹ ve 121. Fragmanda Efeslilere seslenerek “size yakışan kendinizi asmanız ve kenti çocuklara terk etmenizdir”¹⁰ diyerek çocukları adil bulduğu için yücelttiği görülmektedir. Aynı şekilde Sokrates’in gençlerle oluşturduğu canlı ve etkili diyaloglar, çocuklarla felsefenin de en güçlü ve sahih şekilde kurulduğu noktayı işaret eder.¹¹ M.Ö. 400’lerde yaşamış Sokrates, agoraya (meydana) çıkarak gençlere, çocuklara, yetişkinlere sorular sorarak onları düşünmeye teşvik etmiştir. Bu, aynı zamanda yaşamın içerisinden felsefe yapmak, kişinin kendi varoluşundan hareket etmek anlamını da içerir.

Sokrates’e göre insan, doğuştan zihninde muhtevalı bilgilerle dünyaya gelir. -J. Locke daha sonra, Sokrates’ten farklı olarak, insan zihninin boş bir levha olduğunu söyleyecektir.- İnsan zihni bilgilerle doludur, ancak insan, dünyaya geldiğinde bunları unuttur. Buna göre öğrenme, aslında bir hatırlamadan ibarettir ve

⁸ Alfred North Whitehead, *Eğitimin Gayeleri*, çev. Sofi Huri. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 3.

⁹ Fahri Alpyürür, “Herakleitos Neden Çocuklarla Oyun Oynardı?,” *Bahçe Edebiyat ve Düşünce Dergisi* 2, (2021): 17.

¹⁰ Bkz. Herakleitos, *Fragmalar*, çev. Cengiz Çakmak. (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2009).

¹¹ Vefa Taşdelen, *Felsefe Kültürü* (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 117-118.

nitekim Sokrates, kendisini bir hatırlatıcı olarak görevlendirir. Bugün çocuklarla felsefe eğitiminde Sokratik metot olarak yerini bulan mayotik yöntem, ‘insanın zihnindeki bilgileri çıkarmak için doğru soruyu sormak’ anlamı taşır. Dolayısıyla çocuklarla felsefe yapmak isteyen bir eğitimcinin yapacağı şey, Sokrates’in yaptığından başkası değildir. Eğitimci, tıpkı Sokrates gibi doğru soruyu sorarak çocuğun zihnindeki bilgileri gün yüzüne çıkarmalı, bilip de unuttuklarını ona hatırlatmalıdır. Platon, Menon Diyalog’unda Sokrates’e yöneltilen “Bizim öğrenmediğimizi, öğrenme dediğimiz şeyin bir anımsama olduğunu söyledin. Bu nasıl oluyor, bana öğretebilir misin?”¹² sorusu üzerine Sokrates’in meşhur, köleye geometri problemi çözdürmesi hikayesini tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Nitekim Platon’un diğer diyaloglarında da Sokrates’in çoğunlukla soru-cevap şeklinde giden sorgulama/sorgulatma metodu açık bir şekilde görülür. Sokratik tavrı öğrenmede Platon’un diyalogları, bir ipucu kitabı olarak okunabilir ve Sokrates’in çocuk sayılabilecek gençlerle yaptığı diyaloglar göz önüne alındığında çocuklarla felsefenin yeni bir şey olmadığı yargısına varılabilir.

Öte yandan felsefe, kelime anlamı itibariyle düşünüldüğünde onun ilk tanımı ‘hakikat sevgisi’dir ve Fransız düşünür Guenon’a göre hakikat hiçbir zaman yeni olamaz; zira o, insan zihninin ürünü değildir.¹³ Bu nedenle Yunan düşünürleri sophos (bilge) adını kullanmak yerine kendilerine mütevazi bir şekilde philosophos (bilge sever) demeyi tercih etmişlerdir. Kendini filozof (bilge sever) olarak nitelendiren ilk kişi Pisagor, felsefeyi salt teorik kaygılarla gerçekleştirmemiş, onu aynı zamanda bir yaşam tarzı olarak görmüştür.¹⁴ Felsefe tarihi, insanlığa neyi gösteriyorsa çocuklarla felsefeyi de o bağlamda düşünmek, çocuklarla felsefeyi felsefenin anlamı, mahiyeti ve tarihinden ayrı konumlandırmamak daha doğru bir tavidir. Felsefe, en temelde bir akıl etkinliğidir ve akıl, insanın sonradan kazandığı bir yeti değildir. İnsanlık tarihinin en başından itibaren insan, akıllı bir varlık ve akıllı olması dolayısıyla da soru soran bir varlıktır. Bu bağlamda felsefe ya da çocuklarla felsefenin yeni bir uğraş olduğunu düşünmek, felsefe tarihindeki gerçeklerle çelişen bir bilgi gibi görünmektedir.

Yanlış 2: “Çocuklarla felsefede en önemli şey hangi yöntemin kullanılacağıdır.”

Felsefi düşüncenin kendi içerisinde takip ettiği bir sistem vardır ki bu sistem, öncelikle ‘neden?’, ‘niçin?’ sorularına cevap aramakta, yapılacak eylemin amacını ve metafizik değerini ortaya koymaya yönelmektedir. Neden ve niçin sorularına tatmin edici bir cevap verildikten sonra ise, kişiyi yönetime götüren ‘nasıl’ sorusuna cevap aranabilir. Bir başka deyişle genel metodolojiye göre önce ‘amaç’ saptanır, sonra ‘yöntem’ belirlenimi yapılır. Ancak Türkiye’de genel bir kanı olarak çocuklarla felsefe araştırmalarının öncelikle ve çoğunlukla yöntem sorunu üzerine eğildiği; öğretmenlerin nasıl eğitileceği, çocuklarla felsefe yaparken nasıl bir yol izleneceği, hangi yöntemlerin kullanılacağı, -hatta felsefenin doğasına aykırı bir önceden belirlenmişlikle- hangi soruların sorulacağı gibi metodik hususlara değinildiği görülür.

Çocuklarla felsefe yaparken, eğer felsefenin içinden hareket edilecekse –ki öyle olmalıdır- ilk planda yapılması gereken şey, çocuklarla felsefenin niçin yapılacağı sorusuna mantıklı ve tutarlı bir cevap vererek onu sağlam bir zemine oturtmaya çalışmak olacaktır. Felsefe, her şeyden önce varlıkların nedenini sorgulayan bir düşünce eylemidir; nasıl sorusu ise daha çok bilimi ilgilendirir. Felsefe yapmaya çalışırken bilim kalıpları içinde sıkışmak gibi bir yanılgıya düşülmemelidir, felsefenin özgür ve bütünlüklü sorgulama eylemlerinden

¹² Eflatun, *Menon* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1942), 28.

¹³ Bkz. Mustafa Tahralı, *Çağ ve Hakikat, Rene Guenon’dan Seçme Makaleler ve Yorumlar* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2018).

¹⁴ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefe Tarihi* (Bursa: Asa Yayıncılık, 2011), 49.

yararlanılmalıdır. Bilim, dünyayı, evreni, insanı algılamak için dar bir alanda derinlemesine çalışırken felsefe, bilimin parça parça ettiği varlığı geri toparlayarak bütünü görmeyi arzu eder. Bu haliyle felsefenin bir üst bakış olduğunu ve nihai manzarayı aradığını söylemek yanlış olmaz. Çocuklarla felsefe çalışmalarında altı çizilmesi gereken hususlardan biri, bunun her şeyden önce bir ‘felsefe’ eylemi olacağı ve felsefenin doğasına sadık kalarak yapılması gerekliliğidir.

Bu noktada felsefe bilmeyen, felsefi düşünceye aşina olmayan veya tartışma pratiği olmayan bir kişinin çocuklarla felsefe etkinliklerini yürütüp yürütemeyeceği sorunu gündeme gelmektedir. Çocuklarla felsefe yapacak olan eğitimci, yeni bir şey öğretmekten ziyade çocuğu felsefi tavır ve düşünme şekline aşina kılmalı, tıpkı felsefenin tanımında olduğu gibi ona hakikati arama sevgisi aşılayabilmelidir. Çocuklarla felsefenin amacı felsefe tarihindeki filozofları, düşünce ekollerini ezberletmek ya da öğretmek olmadığı gibi felsefe tarihi, felsefe yapmak için zengin bir sahadır; ancak amaç değildir. O halde çocuklarla felsefenin amacı nedir? Genel anlamda felsefenin amacı ne ise çocuklarla felsefenin amacının da aynı olduğunu söylemek mümkündür.

Felsefe bir akıl etkinliği olduğu kadar –belki bundan da önce- bir ‘sevme’ eylemidir. Philo+sophia; bilgelik sevgisi olarak tanımlanan felsefede bilgelige karşı sevgi duymayan kişinin onu aramaya yönelmesi muhaldir. Çocuğun ruhunda bilgelik sevgisi ve arayış isteği uyandırabilmiş bir felsefe etkinliğinin doğru yolda olduğu söylenebilir. Öyleyse öğretmenin birinci görevi, çocukta şiddetli bir bilgelik/hakikat sevgisini uyandırabilmektir. İlk bakışta soyut ve belirsiz bir amaç gibi görünse de bütün bir felsefe tarihinin hakikat sevgisinden doğduğunu söylemek ve çocuklarla felsefenin nihai amacını ‘hakikat sevgisi’ olarak belirlemek yanlış olmayacaktır.

Bir eğitimcinin kendinde olmayan bir niteliği öğrencisine kazandırabilmesi oldukça güçtür. Bu bakımdan bilgelik sevgisi uyandırabilmek –Gürsoy’un tabiriyle- ruhtan ruha sirayetle mümkündür. Gürsoy, şahsiyet eğitimi üzerine kaleme aldığı makalesinde şahsiyet eğitiminin kendini aşma hareketini ve hürriyeti kendi içinde gerçekleştirebilmiş bir eğitimci ile mümkün olabileceğini söylemektedir. Yani eğitimci, kendi şahsında somut örnek oluşturacak, şahsiyet eğitimi bir şahsiyetler arası eğitime dönüşecektir.¹⁵ Aynı durumu felsefe için de söylemek mümkündür; zira felsefe en temelde bir diyalog etkinliğidir ve kişiler arası etkileşimi gerekli kılar.

Modern tabirle ‘model olma’ kavramı, eğitimde sıkça duyulan bir meseledir. Ancak eğitimde pek çok değer, kavram bozumuna uğrayarak içi boşaltılmış, sığlaştırılmıştır. Nitekim ‘model olma’ kavramı da ‘sirayet’in içerdiği yüklü manayı içermemekte; yüzeysel ve mekanik bir çağrışımı akla getirmektedir. Eğitimin her alanında olduğu gibi çocuklarla felsefe eğitiminde de öncelikle kavramları yerli yerine oturtmak ve doğru tanımlamak gereklidir. Kavramlar, düşüncenin yapı taşlarıdır. Eğer kavramlar yanlış tanımlanırsa düşünceler de yanlış şekillenir ve düşüncedeki yanlışlıklar davranışlara yansır. O nedenle hem eğitimin içindeki yanlış ve içi boşalmış kavramları düzeltmek hem de çocukların zihninde kavramların doğru şekilde oluşmasını sağlamak, çocuklarla felsefenin amaçlarından biri olmalıdır. Bu nedenle eğitimcinin kavramları doğru kullanması ve felsefeye karşı doğal ve samimi bir yöneliminin olması, eğitimcide aranması gereken niteliklerdendir. Pedagog İsmail Hakkı Baltacıoğlu, kendisinin yetişmesinde örnek aldığı belirttiği annesinden ilhamla şöyle söylemektedir: “İyi bir eğitim büyük bilginlerin değil, kuvvetli kişiliklerin eseridir.”¹⁶ Bu ifade, iyi bir eğitimci olabilmek için mesleki bilgi ve becerilerin tek başına yeterli olmadığını; eğitimcinin aynı zamanda

¹⁵ Kenan Gürsoy, *Bir Evrensel Projemiz Var mı?* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007), 116.

¹⁶ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım* (İstanbul: Dünya Yayınları, 1998), 10.

bir karakter varlığı olması gerektiğini ortaya koyar. Benzer bir ifadeyle İbn-i Haldun, ebeveynlere seslenerek “Çocuklarınızı terbiye etmeye çalışmayın, zira zaten size benzeyeceklerdir. Siz kendinizi terbiye edin yeter” demektedir. Tarihteki büyük filozofların ortak niteliğine bakıldığında, onların düşünceleriyle bütünleşen bir tavırlarının olduğu görülür. Nitekim Sokrates, hayatı boyunca bir tek kitap dahi yazmamış, bütün vaktini, Platon başta olmak üzere öğrencilerini yetiştirmeye adanmıştır. Platon’u eğitirken karmaşık yöntemler kullanmak yerine yalnızca soru sormuş ve daha da önemlisi, onların önünde örnek bir şahsiyet olarak var olmuştur.

Sokrates’in idam edileceği gün ölümü büyük bir soğukkanlılıkla karşılaması, mahkemenin, fikirlerinden vazgeçmesi kaydıyla canını bağışlayacağı teklifini reddedip davasından dönmemesi, öğrencilerinin onu hapisten kaçırma teklifine karşı mahkemenin kararına saygı duyması gerektiğini düşünmesi, onun yüce tavırlarından birkaçıdır. Karısının, ‘haksız yere öldürüleceksin’ demesine karşılık ‘ya haklı yere mi öldürülseydim’ diyerek itiraz etmesi ve ölü yıkayan kadınlara yük olmamak için idamına birkaç saat kala yıkanması¹⁷ son nefesine kadar erdemli bir tavır içinde olduğuna delildir ve belki de Sokrates’i unutulmaz yapan şeyin bu karakterli tavırları olduğu söylenebilir. Felsefe tarihindeki örnek tavırlarıyla Sokrates, aynı zamanda bir eğitimci nasıl olmalıdır sorusuna da cevap teşkil eder. Bunu yalnızca yetişkin eğitimiyle sınırlamadan çocukluk dönemine de genellemek gerekirse çocuklarla felsefe yapabilmek için en önemli unsurun insan faktörü, yani eğitimci olduğu söylenebilir. Örneğin eğitimci, felsefenin çocuk ile bizzat diyaloga girmeyi gerektiren bir düşünce ve dil etkinliği olduğunun bilinciyle hareket etmeli, kazanç amacıyla değil hakikati arama niyetiyle yola çıkmalıdır. Ayrıca felsefeyi yalnız teoride bırakmayıp bir yaşam tarzı haline getirmesi, kendi hayatında örnek bir felsefi tutum ve tavır içerisinde olması, eğitimciden beklenen nitelikler arasındadır. Bunun yanı sıra -tek başına yeterli olmamakla birlikte- eğitimcinin felsefe tarihine aşina olması, en azından temel bir altyapı oluşturacak nitelikte felsefi kavram ve bilgilere sahip olması gereklidir.

Timuçin’e göre “Felsefe yapmak için elbette felsefe bilmek gerekir, felsefenin hatta bütün düşüncenin tarihini bilmek gerekir, ne var ki felsefe bilmek tek başına hiçbir şey değildir. Önemli olan geniş düşünmenin, doğru düşünmenin, sağlıklı düşünmenin yollarını bulmaktır. Bunu da bize felsefe sağlar. Filozofları düşünmek değil filozoflarla düşünmek önemlidir.”¹⁸ Felsefe, ihtiyaç duyduğu metodu da kendi içinden bulacak, kendi üzerine dönüp düşünerek neye ihtiyaç duyduğunu tespit edecektir. Dolayısıyla çocuklarla felsefenin nasıl yapılacağı konusunda eğitimci, yine felsefi düşünceye başvurarak zihninde bir yol haritası çizebilir.

Cumhuriyet Dönemi aydınlarından Mehmet Emin Erişirgil, eğitim meselelerini tartıştığı pek çok makalesinde bir eğitimcinin felsefi bilince sahip olması gerektiğinin altını çizmiş, memleketin asıl ihtiyaç duyduğu şeyin felsefe eğitimi olduğunu belirtmiştir. Onun ‘gerçek alim’ olarak nitelendirdiği bu eğitimciler ilimlere yukardan bakabilmeli, incelediği konunun felsefi derinliğine hâkim olabilmelidir.¹⁹ Gerek eğitimciye, gerekse çocuğa bütünlüklü bakma yetisini kazandıracak olan eğitimin yolu, şüphesiz felsefeden geçer. Bilim, varlığı parçalara ayırarak incelerken bunları tekrar bütünlemek, bir araya getirmek için felsefeye ihtiyaç vardır. Bu bağlamda felsefe, insanı bütün olarak gören ve insanın da kendisini ve evreni bütün olarak görmesini sağlayan bir etkinliktir.

¹⁷ Eflatun, *Fedon, Ruhun Bekası*, çev. Semiha Cemal. (Konya: Çizgi Kitabevi, 2021), 126.

¹⁸ Afşar Timuçin, *Felsefe Bir Sevindir* (İstanbul: Bulut Yayınları, 2009), 14.

¹⁹ Levent Bayraktar, *Türk Düşüncesinden Portreler* (Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2014), 234.

Yanlış 3: “Çocuklarla felsefenin ‘asıl’ amacı çocukların bilişsel gelişimi, dil gelişimi, yaratıcılık, eleştirel düşünme becerileri vs. geliştirmektir.”

Alanyazına bakıldığında çocuklarla felsefe araştırmalarının genel olarak iki alan üzerine yoğunlaştığı görülür. Bunlardan birincisi, çocuklarla felsefenin bilişsel ve dil becerileri üzerine etkisi; ikincisi ahlaki-duygusal gelişime etkileri üzerinedir. Benzer çalışmalar pozitivist yöntemlerle, deneysel desenlerle farklı yaş gruplarına defalarca yapılmıştır.²⁰ Bilişsel ve dil becerileri; eleştirel düşünmeyi, analogi yapmayı, ifade becerilerinin gelişimini, yaratıcılığı, sözel zekayı; ahlak ve duygusal gelişim üzerine yoğunlaşan çalışmalar ise daha çok ruhsal zekâ, duygusal zekâ, özgüven, öfke kontrolü, anksiyetede azalma gibi değişkenleri ölçmeye yöneliktir. Bunların felsefenin beraberinde getireceği kazanımlar olabileceği doğrudur; ancak felsefenin esas amacının herhangi bir sahada çocuktaki ‘gelişimi ilerletmek’ olması, onu dar bir alana hapsetme riski taşımaktadır.

Felsefe, başlı başına bilgeliği sevmek, hakikate ulaşmaya çalışmak adına yüksek bir amaca hizmet eder. Bu durumda onu yalnızca dil gelişimini vs. desteklemek gibi pragmatik bir unsur olmaya indirgemek ve eğitimde araştırmak, tam da çocuklarla felsefe yapmak istenen yerde felsefenin kendi doğasından

²⁰ Bknz: Nafiesh, Ali Reza Nowrozi and Zohreh Latifi, “Investigating the Effect of Educating Philosophy in the Children on the Spiritual Development of Female Students with 12-14 Years Old in the City of Isfahan,” *Journal of Education and Practice* 6(11), (2015).; Zohreh Zohreh, Safieh Abdolahi and Salma Shamsedini Lory, “Investigating the Effectiveness of Program Philosophy to Increase Children’s Intelligence in Tehran,” *International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJBPAS)* 5(1), (2016).; Rahim Rahim and Zahra Vahedi, “The Effectiveness of “the Philosophy for Children Program” on the Spiritual Intelligence of the Student,” *International Journal of Educational and Psychological Researches* XX(XX), (2017).; Claire Cassidy and Donald Christie, “Philosophy with Children: Talking, Thinking and Learning Together,” *Early Child Development and Care* 183(8), (2013).; Roberto Colom, Felix Garcia Morion, Carmen Magro and Elena Morilla, “The Long-term Impact of Philosophy for Children: a Longitudinal Study (Preliminary Results),” *Analytic Teaching and Philosophical Praxis* 35(1), (2014).; Nihal Akkocaoglu Çayır, “Çocuklar için Felsefe Eğitimi Üzerine Nitel bir Araştırma” (Doktora Tezi, 2015).; Marie France Daniel, Mathieu Gagnon and Jean Charles Pettier, “Philosophy for Children and the Developmental Process of Dialogical Critical Thinking in the Groups of the Preschool Children,” *Advances in Early Education and Day Care* 16, (2012).; Marie France Daniel, Lousie Lafortune, Richard Pallascio, Laurance Splitter, Christina Slade and Teresa Garza, “Modeling the Development Process of Dialogical Critical Thinking in Pupils Aged 10 to 12 Years,” *Communication Education* 54(4), (2005).; Nasrolah Erfani and Mandana Rezaei, “The Effect of Teaching Philosophy on the Critical Thinking of Female Students,” *International Journal of Pharmaceutical Research & Allied Science* 5(2), (2016).; Renia Gasparatou and Maria Kampeza, “Introducing P4C in Kindergarten in Greece,” *Analytic Teaching and Philosophical Praxis* 33(1), (2012).; Yahya Ghaedi, Mona Mahdian and Fatemeh Khoshnavay Fomani, “Identifying Dimensions of Creative Thinking in Preschool Children During Implementation of Philosophy for Children (P4C) Program: a Directed Content Analysis,” *American Journal of Educational Research* 3(5), (2015).; Sema Işıklar, “Çocuklar için Felsefe Eğitimi Programının 5-6 Yaş Çocuklarda Felsefi Sorgulama Yoluyla Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme Becerilerine Etkisi” (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2020).; Reza Jahani, Hassan Nodehi and Ahmad Akbari, “Effect of the P4C (Philosophy for Children as a Content Approach) on Moral Judgment of Sixth Grade Students (Case Study: Jolgeh Rokh Area),” *Scinzer Journal of Humanities* 2(1), (2016).; Olivier Michaud, “A Qualitative Study on Education Authority, Shared Authority and the Practice of Philosophy in a Kindergarten Classroom: a Study of the Multiple Dimensions and Complexities of a Democratic Classroom” (Doctoral Dissertation, Montclair State University, 2013).; Melek Okur, “Çocuklar İçin Felsefe Eğitimi Programının Altı Yaş Grubu Çocuklarının, Atılgnlık, İş birliği ve Kendini Kontrol Becerileri Üzerindeki Etkisi” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008).; Emine Pekkarakaş, “Okul Öncesi Eğitim Döneminde Çocuklar için Felsefe Eğitiminin Öğrencilerin Yaratıcılık Düzeylerine Etkisi” (Yüksek Lisans Tezi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, 2020).; Vahidreza Pourtaghi and Elaheh Hejazi, “Effectiveness of Implementing Philosophy for Children Program on Students’ Creativity,” *Scientific Journal of Pure and Applied Sciences* 3(6), (2014).; Egle Sare, Piret Luik and Tiia Tulviste, “Improving Pre-schoolers’ Reasoning Skills Using the Philosophy for Children Programme,” *Trames* 20(70/65), (2016).; Akram Shatalebi and Mehrnoosh Hedayati, “Investigating The Effects of “Philosophy For Children” Program on the Reduction of Psychosomatic Disorders Symptoms in 9-11 Age Boys,” *International Letters of Social and Humanistic Sciences* 66, (2016).; Belgin Sönmez, “Düşünme Eğitimi Dersinin İlköğretim 6.Sınıf Öğrencilerinin Eleştirel ve Yaratıcı Düşünme Becerilerine Etkisi” (Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2016).; Işıl Taş, “Çocuklar için Felsefe Eğitimi Programının 48-72 Aylık Çocukların Zihin Kuramı ve Yaratıcılıklarına Etkisi” (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2017).; Keith Topping and Steven Trickey, “Collaborative Philosophical Enquiry for School Children: Cognitive Effects at 10–12 Years,” *British Journal of Educational Psychology* 77, (2007).; Nazmi Türksoy, “Çocuklar için Felsefe (P4c) Eğitiminin Ortaokul Öğrencilerinin Bilimsel Sorgulamaya Yönelik Görüşlerine ve Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı: Bir Karma Yöntem Araştırması” (Yüksek Lisans Tezi, 2020).

uzaklaşmasına sebep olabilecektir. Felsefenin amacı ne ise çocuklarla felsefenin amacı da o olmalı, felsefenin doğası ve sorgulama stili nasılsa o yapıya sadık kalınmalı, kısacası çocuklarla felsefeyi, felsefeden bağımsız bir alan olarak düşünmemelidir. Felsefenin en önemli amaçlarından biri, Sokrates'in tabiriyle 'kendini bilmek'tir; çünkü hakikat, kişinin kendinde mevcuttur. O halde felsefe, kişiye kendini buldurtan bir etkinliktir; başlı başına bir terbiyecidir.

Küyel'e göre "Felsefenin fonksiyonu, onun tarifinde belirtilmişti... Hiçbir ayırım yapmadan bütün varlık üzerine, doğru bilgi edinmek ve bu bilgiye göre davranmak, felsefenin hem kendisidir, hem gayesidir."²¹ Eğer bir kimsenin amacı felsefenin amacına aykırı düşünüyorsa Platon'a göre o kimse, 'evcil hayvan avcısı' bir sofist demektir. Çünkü o, felsefeyi doğru bilgiyi edinmek ve doğru bilgiye göre davranmak amacıyla değil, zengin çocuklarına devlet idaresinde başarılı olmanın ve insanları ikna etmenin yollarını göstererek para kazanma için bir vasıta olarak kullanmıştır.²² Küyel'in belirttiği gibi Yunan felsefesinde sofistler, zengin çocuklarının retoriğini geliştirmek için felsefeyi bir araç olarak kullanmışlar ve bundan dolayı başta Sokrates ve Platon'dan çok ciddi eleştiriler almışlardır. Dolayısıyla, felsefe ile olan geçmişi ve tanışıklığı çok yetersiz olan bir kişinin yüksek ücretlerle açılan bir sertifika programına katıldıktan sonra yine yüksek ücretler karşılığında çocuklarla felsefe yapması, felsefenin ticari ya da gelişimsel bir amaca indirgenmesi, saptanan bir diğer yanlıştır denilebilir.

Yanlış 4: "Felsefe bilmeyen bir insan, üç-beş aylık sertifika programları ile çocuklarla felsefe uygulayıcısı haline gelebilir."

Özel bir uzmanlık alanı olan felsefe, felsefe ve eğitim bilgilerinin üstüne kurulabilecek üst düzey bir eğitim çeşididir. Bunun için ilk önce eğitim ve felsefe ayağının sağlam olması, bu alanda eğitimci olmak isteyen kişinin altyapı olarak genel bir felsefe bilgisi ve pratiğinin olması neredeyse şarttır. Felsefenin tanımı, mahiyeti, neleri kapsadığı, temel felsefe ekollerinin ne amaçla ortaya çıkmış olduğu, büyük düşünürlerin ne dediği gibi temel konularla dahi ilk defa 'çocuklarla felsefe' kursunda karşılaşan bir insanın birkaç ay sonra çocuklarla felsefe eğitimciliği yapıyor olması, insanın ve felsefenin derin doğasını ıskalama riski taşır.

Öte yandan çocuklarla felsefeyi bir-iki saatlik ayrı bir ders gibi düşünmek yerine onu bütün eğitimin içerisine yayılması gereken bir tutum ve tavır kazanma süreci olarak görmenin daha doğru olduğu söylenebilir. Felsefe, insanın belki de hayatı boyunca devam etmek isteyeceği bir sorgulama eylemi olup insan zihnini felsefe düşünme tarzına alıştırmak kişinin uzun yıllarını alabilir.

Yanlış 5: "Çocuklar doğuştan filozoflardır."

İnsan, çevresini ve kendisini bilme ve tanımaya yönelik yüksek bir güdü ve merak ile dünyaya gelir. Diğer canlılar hayatta kalmak için gerekli olan bilgi ve beceriye içgüdüsel olarak sahipken insan, neredeyse tüm bilgi ve becerileri öğrenerek elde etmek mecburiyetindedir. İnsanın içinde bulunduğu maddi ve manevi çevreyi ve koşulları tanımak mecburiyetinde oluşu, onu felsefe yapmaya hem hazırlar, hem de sevk eder.²³

²¹ Mübahat Küyel, *Felsefeye Başlangıç* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1976), 14.

²² Küyel, *Felsefeye Başlangıç*, 14.

²³ Bayraktar ve Dirican, "Prof. Dr. Levent Bayraktar ile Çocuklar için Felsefe ve Türkiye'de Felsefe Algısı/Eylemi Üzerine Söyleşi," 196.

İnsanın bilmeye mecbur bırakılmış bir varlık olması, onun diğer canlılara nazaran yüksek bir bilme isteği ve merak duygusu ile geldiğini açıklamaya da yardım eder.

Ancak, çocuklar doğuştan bir sorgulama potansiyeli ile birlikte gelseler de onları ‘küçük filozoflar’ olarak görmek ya da çocukların bir filozof gibi sorguladıklarını düşünmek, abartılmış bir yaklaşım gibi durmaktadır. Felsefe, sadece soru sormayı değil sistemli, bütünlüklü düşünme, neden-sonuç ilişkisi kurma gibi üst düzey becerileri ve farkındalıkları da kapsar. Felsefe, şüphesiz uzun soluklu bir çabanın ve disipline edilmiş zihinlerin ürünüdür, bir kavram ve bilgi birikimi gerektirir. Buna insanı teşvik eden, soru sorma yeteneği ve merakıdır. Ancak bu yeteneğin canlı tutulması, sorgulama sürecinin disipline edilmesi, mantıklı izahlar getirebilme, akıl yürütebilme gibi farklı bileşenlerle desteklenmesi; kısacası ‘eğitilmesi’ gerekmektedir. Çocuk, varlığa çıplak gözle bakar, çünkü henüz ön yargıları yoktur. Bu, aynı zamanda fenomenolojik bir tavidir. Çocuklarla felsefenin amacı, onun tarafsız bakma yetisini korumak, soru sorma güdüsünün yetişkinlik yıllarında da devam etmesini sağlamak ve çocuğa hakikat arayışını sevdirebilmektir. Bu şekilde çocukların kendilerince, çocukça bir felsefe yapabileceği de söylenebilir. Ancak çocuklarda ham halde bulunan soru sorma isteğinin ve genel merakın onları ‘küçük filozof’ olarak adlandırmaya ya da felsefecilerle aynı kefeye koymaya yetmediği açıktır.

Çocuğu felsefi düşünceye hazırlamak için tam olarak sorularından başlamalı, onları iyi yönlendirmeli ve merakını söndürmeye çalışmamalıdır. Bunun için de çocukları kendi kararlarını alma, kendi hükümlerini verme, kendi akıllarını kullanma konusunda teşvik etmek gerektir. Alman filozof Kant’ın “Aklını kullanma cesareti göster” sözünden eğitim adına bir hakikat devşirmek gerekirse, “onu, aklını kullanmaya teşvik et” denebilir. Çocukların müdahale ile yetiştirilmesi, anne babaların çocuğa karar hakkı sunmaması ve onu yönlendirmeye çalışması, felsefi düşünce gelişiminin önündeki engeller olarak sıralanabilir. Baskıcı, disiplinli, kontrolcü ve müdahaleci ebeveynlerin genel olarak çocuklar üzerinde olumsuzluklara sebep olduğu; demokratik ve kabul edici ebeveynlerin ise olumlu etkilere sahip oldukları pek çok araştırmada ortaya konmuştur.²⁴ Anne baba tutumlarının doğrudan çocuklarda felsefi düşünce gelişimine etkisini araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak felsefi düşünce, büyük oranda dil, zihin ve iletişim ile bağlantılı olduğu ve çocuğun her açıdan sağlıklı bir birey olmasının felsefi düşünce gelişimi için de destekleyici olacağı düşünülürse anne baba tutumları, bu konuda da önemli hale gelmektedir. İnsanın karşılaştığı durumların, olayların, fikirlerin, davranışların doğruluğunu muhakeme etmesi, insan olmaktan beklenen bir harekettir. Müdahaleci yetiştirilmiş çocuklarda ise bu yetinin zayıf kalma ihtimali yüksektir.

Sonuç

Son yılların eğitimde en çok tartışılan konulardan biri olan çocuklarla felsefe, çocukların soyut düşünemeyeceği ya da felsefe yapıp yapamayacağı sorununu kısmen aşmış durumdadır. Ancak çocuklarla felsefe algısının bir takım yanlış anlaşılmalara üzerine kurulduğunu ya da bu konuda yazılan kaynakların genellikle teorik altyapıyı kurmadan etkinlik örnekleri ve yöntem meselesine değindiği görülür. Oysa çocuklarla felsefenin de öncelikle felsefi çatısı oluşturulmalı, bu çatı altında amaç saptanmalı, klasik bilgelik

²⁴ Duygu Doğdu, “6., 7. ve 8.Sınıf Çocuklarının Özgüven Düzeyleri ile Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2021).; Ramazan Sak, İkbâl Şahin Sak, Sibel Atli ve Betül Şahin, “Okul Öncesi Dönem Anne Baba Tutumları,” *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11(3), (2015).; Nebi Sümer, Elçin Aktürk Gündoğdu ve Elif Helvacı, “Anne Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış,” *Türk Psikolojisi* 13(25), (2010).; Birsen Palut, “Düşünme Stilleri ve Anne-Baba Tutumları Arasındaki İlişki,” *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* 24, (2008).

tanımını göz ardı etmeden, felsefeyi eğitimde araçsallaştırmadan ve pragmaya indirgmeden içi doldurulmalıdır. Bunun için insan, felsefe ve eğitim kavramlarının netlik kazanması, üzerinde düşünülerek bir tanıma varılması önemli bir ilk adım gibi görünmektedir.

Öte yandan çocuklarla felsefenin yaklaşık elli yıl önce ileri sürülmüş bir ‘eğitim modası’ olamayacağı gerçeğinden hareketle onun köklü geçmişi hatırlanmalıdır. Felsefenin ne kendi tarihinde bir ‘Yunan Mucizesi’ olduğu, ne de tarihin herhangi bir zamanında gökten inme bir etkinlik olduğu kabul edilebilir. Aynı durum çocuklarla felsefe için de geçerlidir; zira o, felsefe tarihinden bağımsız düşünülemez. -Bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte- Sümer Medeniyeti’ndeki felsefeyi, Mısır’ı, Hint’i ya da Uzak Doğu felsefelerini göz ardı ederek felsefeyi Yunan’da başlatmak tarihi gerçeklere ne kadar aykırı ise²⁵ çocuklarla felsefenin de Lipman’la başladığını söylemek benzer bir yanılğı yaratmaktadır. Bu bağlamda felsefenin zengin tarihinden faydalanılmalı, Platon’un Akademisi, Pisagoras ya da Stoa okulu gibi modeller, düşünce-tutum arasındaki paralellik ve felsefenin yaşamla nasıl ilişkilendirileceği açısından; bazı filozofların tavırları ise eğitimci nitelikleri açısından örnek alınabilmelidir.

Çocuklarla felsefe; eğitim anlayışı, amaç, kapsam, yöntem ve eğitimcinin sorumlulukları bakımından yeniden düşünülmeli ve mantıksak tutarlılık, bütünlük ve doğru bir sıralama ile yeniden oluşturulmalıdır. Bu sıralamada amaç yöntemden önce saptanmalı, net bir şekilde tanımlanmalı ve bu amaç felsefenin amacıyla örtüşmelidir. Bundan sonra sürecin, bağlamdan sapmadan yönetilebilmesi ve bütünlük içinde kalabilmesi için amaca uygun kavramların belirlenmesi işi kolaylaştıracaktır. Örneğin Platon’un, her birinde dostluk, cesaret, adalet gibi farklı erdemleri ele aldığı Diyaloglar gibi temel eserlerden de yararlanılarak çocukların seviyesine uygun kavramlar tartışma konusu olarak seçilebilir. Nihayetinde felsefenin kişiyi etik sahaya götüren bir yol olduğu ve bu bağlamda çocuklarla felsefenin aynı zamanda bir değer eğitimi olabileceği düşünülebilir.

Kaynakça

- Abaspour, Nafiseh, Ali Reza Nowrozi and Zohreh Latifi. “Investigating the Effect of Educating Philosophy in the Children on the Spiritual Development of Female Students with 12-14 Years Old in the City of Isfahan,” *Journal of Education and Practice* 6(11), (2015): 162-166.
- Alpyürür, Fahri. “Herakleitos Neden Çocuklarla Oyun Oynardı?,” *Bahçe Edebiyat ve Düşünce Dergisi*, 2, (2021): 15-17.
- Arabzadeh, Zohreh, Safieh Abdolahi and Salma Shamsedini Lory. “Investigating the Effectiveness of Program Philosophy to Increase Children’s Intelligence in Tehran,” *International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJBPA)* 5(1), (2016): 40-46.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 2011.
- Badri, Rahim and Zahra Vahedi. “The Effectiveness of “the Philosophy for Children Program” on the Spiritual Intelligence of the Student,” *International Journal of Educational and Psychological Researches* XX(XX), (2017): 1-7.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. *Hayatım*. İstanbul: Dünya Yayınları, 1998.
- Bayraktar, Levent ve Rabia Dirican. “Prof. Dr. Levent Bayraktar ile Çocuklar için Felsefe ve Türkiye’de Felsefe Algısı/Eylemi Üzerine Söyleşi,” *Çocuk ve Medeniyet* 2(4), (2017): 195-205.
- Bayraktar, Levent. *Felsefe ile*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2014.

²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, çev. Hamide Koyukan. (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2014).; Küyel, *Felsefeye Başlangıç*.

- Bayraktar, Levent. *Türk Düşüncesinden Portreler*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2014.
- Cassidy, Claire and Donald Christie. "Philosophy with Children: Talking, Thinking and Learning Together," *Early Child Development and Care* 183(8), (2013): 1072-1083.
- Cevizci, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. Bursa: Asa Yayıncılık, 2011.
- Colom, Roberto, Felix Garcia Morion, Carmen Magro and Elena Morilla. "The Long-term Impact of Philosophy for Children: a Longitudinal Study (Preliminary Results)," *Analytic Teaching and Philosophical Praxis* 35(1), (2014): 0-56.
- Çayır, Nihal Akkocaoğlu. "Çocuklar için Felsefe Eğitimi Üzerine Nitel bir Araştırma." Doktora Tezi, 2015.
- Daniel, Marie France, Lousie Lafortune, Richard Pallascio, Laurance Splitter, Christina Slade and Teresa Garza. "Modeling the Development Process of Dialogical Critical Thinking in Pupils Aged 10 to 12 Years," *Communication Education* 54(4), (2005): 334-354.
- Daniel, Marie France, Mathieu Gagnon and Jean Charles Pettier. "Philosophy for Children and the Developmental Process of Dialogical Critical Thinking in the Groups of the Preschool Children," *Advances in Early Education and Day Care* 16, (2012): 159-181.
- Doğdu, Duygu. "6., 7. ve 8.Sınıf Çocuklarının Özgüven Düzeyleri ile Anne Baba Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi." Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2021.
- Eflatun. *Fedon, Ruhun Bekası*. Çeviren: Semiha Cemal, Konya: Çizgi Kitabevi, 2021.
- Eflatun. *Menon*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1942.
- Erfani, Nasrolah and Mandana Rezaei. "The Effect of Teaching Philosophy on the Critical Thinking of Female Students," *International Journal of Pharmaceutical Research & Allied Science* 5(2), (2016): 484-491.
- Gasparatou, Renia and Maria Kampeza. "Introducing P4C in Kindergarten in Greece," *Analytic Teaching and Philosophical Praxis* 33(1), (2012): 72-82.
- Ghaedi, Yahya, Mona Mahdian and Fatemeh Khoshnavay Fomani. "Identifying Dimensions of Creative Thinking in Preschool Children During Implementation of Philosophy for Children (P4C) Program: a Directed Content Analysis," *American Journal of Educational Research* 3(5), (2015): 547-551.
- Gürsoy, Kenan. *Bir Evrensel Projemiz Var mı?*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007.
- Herakleitos. *Fragmalar*, Çeviren: Cengiz Çakmak, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2009.
- Işıklar, Sema. "Çocuklar için Felsefe Eğitimi Programının 5-6 Yaş Çocuklarda Felsefi Sorgulama Yoluyla Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme Becerilerine Etkisi." Yüksek Lisans Tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2020.
- Jahani, Reza, Hassan Nodehi and Ahmad Akbari. "Effect of the P4C (Philosophy for Children as a Content Approach) on Moral Judgment of Sixth Grade Students (Case Study: Jolgeh Rokh Area)," *Scinzer Journal of Humanities* 2(1), (2016): 19-23.
- Kramer, Samuel Noah. *Tarih Sümer'de Başlar*, Çeviren: Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2014.
- Küyel, Mübahat. *Felsefeye Başlangıç*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1976.
- Matthews, Gareth. *Çocukluk Felsefesi*. Çeviren: Emrah Çakmak, İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları, 2000.
- MEB. *Okul Öncesi Eğitim Programı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Temel Eğitim Müdürlüğü, 2013.
- Michaud, Olivier. "A Qualitative Study on Education Authority, Shared Authority and the Practice of Philosophy in a Kindergarten Classroom: a Study of the Multiple Dimensions and Complexities of a Democratic Classroom." Doctoral Dissertation, Montclair State University, 2013.
- Okur, Melek. "Çocuklar İçin Felsefe Eğitimi Programının Altı Yaş Grubu Çocuklarının, Atılganlık, İş birliği ve Kendini Kontrol Becerileri Üzerindeki Etkisi." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- Palut, Birsen. "Düşünme Stilleri ve Anne-Baba Tutumları Arasındaki İlişki," *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* 24, (2008): 1-11.
- Pekkarakaş, Emine. "Okul Öncesi Eğitim Döneminde Çocuklar için Felsefe Eğitiminin Öğrencilerin Yaratıcılık Düzeylerine Etkisi." Yüksek Lisans Tezi, Demokrasi Üniversitesi, İzmir, 2020.
- Pourtaghi, Vahidreza and Elaheh Hejazi. "Effectiveness of Implementing Philosophy for Children Program on Students' Creativity," *Scientific Journal of Pure and Applied Sciences* 3(6), (2014): 375-380.
- Sak, Ramazan, İkbâl Şahin Sak, Sibel Atli ve Betül Şahin. "Okul Öncesi Dönem Anne Baba Tutumları," *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11(3), (2015): 972-991.

- Sare, Egle., Piret Luik and Tiia Tulviste. "Improving Pre-schoolers' Reasoning Skills Using the Philosophy for Children Programme," *Trames* 20(70/65), (2016): 273-295.
- Sezer, Özcan. "Ergenlerin Kendilik Algularının Anne Baba Tutumları ve Bazı Faktörlerle İlişkisi," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* VII(I), (2010): 1-19.
- Shatalebi, Akram and Mehrnoosh Hedayati. "Investigating The Effects of "Philosophy For Children" Program on the Reduction of Psychosomatic Disorders Symptoms in 9-11 Age Boys," *International Letters of Social and Humanistic Sciences* 66, (2016): 1-9.
- Sönmez, Belgin. "Düşünme Eğitimi Dersinin İlköğretim 6.Sınıf Öğrencilerinin Eleştirel ve Yaratıcı Düşünme Becerilerine Etkisi." Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2016.
- Sümer, Nebi, Elçin Aktürk Gündoğdu ve Elif Helvacı. "Anne Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış," *Türk Psikoloji Yazıları* 13(25), (2010): 42-59.
- Tahralı, Mustafa. *Çağ ve Hakikat, Rene Guenon'dan Seçme Makaleler ve Yorumlar*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2018.
- Taş, Işıl. "Çocuklar için Felsefe Eğitimi Programının 48-72 Aylık Çocukların Zihin Kuramı ve Yaratıcılıklarına Etkisi." Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2017.
- Taşdelen, Vefa. "Çocuk Kültürü Bağlamında Çocuklarla Felsefe", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 2(4), (2017):7-17.
- Taşdelen, Vefa. *Felsefe Kültürü*. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Timuçin, Afşar. *Felsefe Bir Sevinçtir*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2009.
- Topping, Keith and Steven Trickey. "Collaborative Philosophical Enquiry for School Children: Cognitive Effects at 10-12 Years," *British Journal of Educational Psychology* 77, (2007): 271-288.
- Türksoy, Nazmi. "Çocuklar için Felsefe (P4C) Eğitiminin Ortaokul Öğrencilerinin Bilimsel Sorgulamaya Yönelik Görüşlerine ve Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı: Bir Karma Yöntem Araştırması." Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Whitehead, Alfred North. *Eğitimin Gayeleri*. Çeviren: Sofi Huri, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.